

Галина Шигельська

УЧАСТЬ СОЮЗУ УКРАЇНЦІВ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У БОРОТЬБІ З РАДЯНСЬКИМ ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМОМ У 40-Х – 80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Українська політична еміграція, що набула масового характеру в ХХ сторіччі, залишається однією з недостатньо вивчених сторінок в історії українського народу. Між тим, знайшовши притулок у країнах Західної Європи та Америки, вона становила собою вагомую силу в поширенні інформації про Україну, панівну політичну систему та брала активну участь у національно-визвольній боротьбі проти радянського тоталітарного режиму. У підсумку така діяльність західної діаспори далеко переросла цілі звичайного етнокультурного самозбереження й зумовлювалася та надихалася цілями переважно національно-політичного характеру. Однією із особливостей політичної еміграції була її висока організованість, завдяки котрій було створено низку структур національного спрямування, які часто визначали й спрямовували громадську активність української етнічної групи в країнах поселення. Діяльність більшості українських організацій та їхня активна участь у національно-визвольному русі вимагає детальнішого дослідження, становлячи певну прогалину в історичному знанні. Зокрема, на особливу увагу заслуговує багаторічна діяльність провідної громадської організації в Об'єднаному Королівстві Союзу Українців у Великій Британії (СУБ).

Важливу джерельну базу при дослідженні участі СУБ у національно-визвольній боротьбі проти радянського тоталітарного режиму становлять довідки Міністерства закордонних справ про діяльність емігрантських націоналістичних організацій, що зберігаються у фонді 1 “Центрального Комітету Комуністичної партії України” Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) та фонді 4629 “Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном” Центрального державного архіву вищих органів влади та управління в Києві (ЦДАВО)¹. У вказаних довідках ми знаходимо дані про організацію та проведення антирадянських виступів СУБ, акцій протесту на

¹ *Союз Українців у Великій Британії // Альманах „Гомону України”. – 2001. – С. 87-104.; Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4629. – Оп. 1. – Спр. 27; Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 185; Там само. – Оп. 25. – Спр. 271; Там само. – Спр. 446.*

захист українських політв'язнів та про роль Союзу Українців в активізації національно-визвольної боротьби української спільноти в Об'єднаному Королівстві. Вагомою для дослідження є стаття "Союз Українців у Великій Британії", присвячена 50-річчю діяльності СУБ², в якій подано загальну характеристику зовнішньо-інформаційної діяльності Союзу та найбільш масових акцій протесту організованих ним. Цікаву інформацію про участь у національно-визвольному русі Відділу СУБ у Ноттінгемі отримуємо із спогадів П. Рафалюка "В 45-ліття заснування Ноттінгемського Відділу Союзу Українців у Великій Британії"³.

На основі аналізу архівних джерел та низки праць, які торкаються окремих питань з цієї проблеми, автор ставить перед собою завдання прослідкувати процес формування політичної еміграції в Об'єднаному Королівстві, визначити ідеологічну та політичну спрямованість іммігрантів, що склали основу Союзу Українців у Великій Британії, показати участь СУБ у боротьбі проти радянського тоталітарного режиму у 40-х – 80-х роках ХХ століття та визначити його роль в організації громадської активності українських іммігрантів у Великобританії в цій сфері.

Масова еміграція у Велику Британію розпочалася під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Після капітуляції Франції у війні з Німеччиною 1940 року та переїзду польських емігрантських властей до Великобританії були евакуйовані і польські військові частини, у складі яких перебували українські старшини та військовослужбовці, що служили у польському війську на контрактній основі з уповноваження уряду УНР. Ще одну групу іммігрантів в роки війни творили учасники національно-визвольної боротьби ОУН-УПА, які навесні і влітку 1944 року потрапили у німецькі облави і були силоміць вивезені до Франції. Більшість із них в скорому часі опинилась на стороні західних "альянтів" і наприкінці 1944 року та на початку 1945 переїхала до Великобританії. Цій групі, що налічувала понад 1000 осіб загрожувала небезпека насильної репатріації до Радянського Союзу, тому більшість із них також вступили до польської армії під британським командуванням⁴.

Наступним джерелом поповнення української імміграції в Об'єднаному Королівстві стали вояки польської армії під командуванням генерала Андерса, сформованої відповідно до радянсько-польської угоди від 30 липня 1941 року з польських громадян, включно з багатьма

² *Союз Українців у Великій Британії // Альманах „Гомону України”. – 2001. – С. 87-104.*

³ *Рафалюк П. В 45-ліття заснування Ноттінгемського Відділу Союзу Українців у Великій Британії. – Ноттінгем, 1994. – 143 с.*

⁴ *Олесків В. До початків Союзу Українців у Великій Британії // Альманах „Гомону України”. – 2001. – С. 107.*

українцями із Західної України, що перебували на той час в радянських тюрмах і концтаборах. У 1946–1947 роках. близько 6000 українців (за іншими даними близько 5000 в кінці 1945 – на початку 1946 років⁵), вояків польського корпусу генерала Андерса, прибули до Великобританії з Італії, де корпус опинився наприкінці війни⁶.

Весною 1947 року до Великобританії з табору для військовополонених у Ріміні (Італія) було перевезено 8500 вояків Української Дивізії “Галичина” (перейменованої у квітні 1945 року на І-шу Українську Дивізію Української Національної Армії (І УД УНА) – Г. Щ.)⁷. Остаточному рішенню англійського уряду надати дозвіл дивізіяникам переїхати до Великої Британії, як зазначав представник головного командування англійських військ у Казерті Деніс Гілс, який здійснював перевірку українських вояків в Італії, сприяли три головні фактори, а саме: 1) плутанина серед британських урядовців щодо уточнення географічного ототожнення цих переважно сільських мешканців, чий регіон народження (тобто Галичина) у Східній Європі був об’єктом численних завоювань з постійними пересуваннями кордонів та зміною влади; 2) небажання британського уряду бути об’єктом нових скандальних домагань радянських репатріаційних комісій, які не привезли з собою жодних переконливих матеріалів, що доводили б наявність серед вояків 1-ї УД УНА воєнних злочинців; 3) висока національна свідомість вояків 1-ї УД УНА, котрі вважали себе невід’ємною частиною Української Національної Армії, що вирішила скористатися німецькою допомогою для боротьби проти СРСР⁸.

У травні 1947 року, у зв’язку з нестачею робочої сили після війни, Велика Британія одна з перших відкрила свої кордони для масового переселення переміщених осіб – “діпі” (“Displaced Persons” – “Kipi”)⁹. Протягом 1947–1949 років до Великобританії з таборів Німеччини й Австрії прибуло близько 21–24 тисяч чоловіків і жінок¹⁰. У переважній більшості це були особи, вивезені німцями на примусову працю, політичні втікачі з України, колишні в’язні німецьких концентраційних таборів та інші, які не бажали повертатись до місць передвоєнного проживання.

Таким чином, до складу української еміграції, що наприкінці 1940-х років опинилася на Британських островах, ввійшли представники різних

⁵ Gorodeckis M. *Aspects of upbringing influencing assimilation among the children of European immigrants in Great Britain.* – Bedford College University of Oxford. – 1985. – p. 32.

⁶ Кравець Р. *Українці у Великобританії // Українська діаспора.* – 1994. – № 5. – С. 46.

⁷ Panchuk V. *Heroes of Their Day. The Reminiscences of Bogdan Panchuk.* Edited and with an introduction by Lubomyr Y. Luciuk. – Ontario: The Multicultural History Society. Ontario Heritage Foundation, 1983. – p. 158.

⁸ Боляновський А. *Дивізія “Галичина”. Історія.* – Львів, 2000. – С. 376-377.

⁹ Маруняк В. *Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні.* – Мюнхен: Академічне вид-во д-ра Петра Белея, 1985. – С. 329.

¹⁰ Кравець Р. *Українці у Великобританії // Українська діаспора.* – 1994. – №5. – С. 47.

політичних і військових угруповань, біженці та переміщені особи, яких об'єднувала одна характерна риса, а саме: рішучий протест проти насильства з боку радянського тоталітарного режиму. Ідеологічна та політична спрямованість іммігрантів, що склали основу українських об'єднань, зокрема й центральної громадської організації Союзу Українців у Великій Британії, великою мірою визначила мету та напрямки їхньої діяльності.

Союз Українців у Великій Британії був заснований 19 січня 1946 року в Единбурзі. З 670 зареєстрованих Ініціативним Комітетом українців – вояків польських збройних сил, 409 внесли заяви та стали членами СУБ¹¹. На кінець 1946 року число членів зросло до 1432¹². В наступні роки з приїздом переміщених осіб та звільненням зі статусу військовополонених вояків І-ї УД УНА, які стали потужним джерелом поповнення активу, спостерігався надзвичайно високий приріст членів організації. Станом на 31 грудня 1949 року загальна кількість зареєстрованих членів сягнула 23 608¹³.

Британський уряд, прихильно ставлячись до організаційних потреб української спільноти, через рік після установчих зборів, згідно з чинним британським законодавством, формально зареєстрував СУБ 20 грудня 1947 року як товариство з обмеженою відповідальністю (Limited Company № 446916)¹⁴ та у 1948 – як благодійну організацію¹⁵. Таке юридичне оформлення СУБ заклало міцні основи як для зовнішнього представництва, так і для багатогранного подальшого розвитку внутрішнього життя організації.

Згідно із зареєстрованим Статутом СУБ, в основу діяльності організації було поставлено такі завдання: сприяти, підтримувати й захищати добробут та інтереси українців на Британській землі та надавати їй членам моральну та матеріальну допомогу; плекати серед членів організації українську культуру та традиції, знайомити українців з британським способом життя й надавати різного роду допомогу при влаштуванні умов для проживання та соціального забезпечення¹⁶. Не менш важливою ділянкою праці СУБ стала багатогранна зовнішньо-інформаційна діяльність, яка проводилася завжди в аспекті підтримки визвольної боротьби українського народу.

¹¹ *Звіт із Першого Організаційного З'їзду "Союзу українців у Великій Британії" /СУБ/, який відбувся в днях 19 і 20 січня 1946 р. в Единбурзі, Шотландія // Наш Клич (додаток). – 1946. – Ч. 2/4. – С. 2.*

¹² *Протокол Звичайних Загальних Зборів Союзу Українців у Великій Британії, які відбулися в днях 17 і 18 січня 1947 р. // Бібліотека та архів ім. Т. Шевченка в Лондоні. – С. 2.*

¹³ *Звіт з діяльності СУБу за час від 1 січня 1949 до 31 грудня 1949 // Українська думка. – 1950. – 19 березня. – Ч. 11(159). – С. 3.*

¹⁴ *Звіт з діяльності Союзу Українців у Великій Британії за рік 1996. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1997. – С. 2.*

¹⁵ *Протокол I засідання Президії Ради СУБ з дня 26 і 27 червня 1948 // Бібліотека та архів ім. Т. Шевченка в Лондоні. – С. 84.*

¹⁶ *Memorandum of Association, The Companies Act, London: Ukrainian Publishers Ltd., 1948. – р. 1-2.*

У довідці Міністерства закордонних справ УРСР про українську еміграцію, складеній 1949 року на основі різних джерел, Союз Українців у Великій Британії названо основною організацією українців в Англії: “Зовнішньо – це організація взаємодопомоги і опіки, яка ніби захищає і представляє інтереси українців перед англійським урядом і на місцях. По суті – найбільша в Європі українська націоналістична антирадянська організація, що має безпосередній контакт не тільки з англійською реакцією і англійським урядом, але й з англійською розвідкою”¹⁷.

Найбільш активна діяльність СУБ спрямована на боротьбу з радянським тоталітарним режимом розгорнулася з 1954 року, коли після смерті Сталіна розпочався процес лібералізації та послаблення ідеологічного контролю, внаслідок якого реабілітовані німці, австрійці, поляки чи представники інших національностей, приїжджаючи до Великої Британії, розповідали про радянську дійсність. Як стверджує довголітній голова Відділу СУБ у Ноттінгемі П. Рафалюк, перші вірогідні дані від живого свідка радянських концтаборів українська ноттінгемська громада почула в лютому 1954 року з доповіді колишнього політв'язня німкені Бригіти Герлянд¹⁸. У цьому ж році з ініціативи Союзу Українців у Лондоні був заснований Комітет Оборони Українських Політичних В'язнів, заходами якого на теренах Великої Британії було здійснено низку різноманітних акцій, спрямованих на захист прав політв'язнів. Серед найбільш поширених форм протесту були демонстрації, маніфестації та віча з виступами як українців, так і британців, пікетування радянського посольства в Лондоні, розповсюдження листівок, масове поширення відомостей про ув'язнених українських патріотів, звернення до британського уряду, Організації Об'єднаних Націй, Міжнародної Федерації Людських Прав та інших міжнародних інституцій¹⁹. Часто проводилася так звана “телефонічна акція”, під час якої в домовлений час кілька десятків осіб телефонували до радянського посольства з вимогою звільнити когось із в'язнів²⁰.

У 1956 році українська імміграція ознайомилася з листом українських політичних в'язнів, написаним на тонкому полотні, в якому описувалося ситуацію в концтаборах. Лист, датований 30 вересня 1955 року, підписаний псевдонімами вісьмох представників з чоловічого табору і п'яти – із жіночого, був фактично зверненням до ООН. 23 вересня 1956 року в Ноттінгемі було організовано віче протесту, на якому, крім українців, були присутні представники інших поневолених народів. Збори винесли

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 185. – Арк. 129.

¹⁸ Рафалюк П. В 45-ліття заснування Ноттінгемського Відділу Союзу Українців у Великій Британії. – Ноттінгем, 1994. – С. 76.

¹⁹ Союз Українців у Великій Британії // Альманах „Гомону України”. – 2001. – С. 99.

²⁰ Рафалюк П. В 45-ліття заснування Ноттінгемського Відділу Союзу Українців у Великій Британії. – Ноттінгем, 1994. – С. 77.

певні резолюції на підтримку вимог політв'язнів. Копії резолюцій було вислано до ООН та британського уряду. Понад 20 копій розіслано до різних політичних організацій²¹.

Ще більшу активність емігрантських антирадянських об'єднань спостерігалось наприкінці 60-х – на початку 70-х років, коли в Україні проводили масові арешти інтелігенції та з'явилися “чорні списки”, до яких заносили тих, хто не потрапив за ґрати: вони не могли друкуватися, здобути працю за фахом, якщо вона стосувалася соціальної або ж наукової роботи в гуманітарних галузях. Консульський відділ Посольства СРСР у Великобританії 18 грудня 1986 року у довідці про діяльність емігрантських націоналістичних організацій в Англії інформував: “У 1968 р. в Англії помітно активізувалася діяльність різних антирадянських емігрантських угруповань. В цьому плані, як і в минулі роки, найбільш активно діяли українські (в першу чергу СУБ і СУМ /Спілка Української Молоді. – Г. Ш./), а також латвійські націоналістичні організації.

Протягом всього року тривала різка наклепницька кампанія у зв'язку з репресіями, «які начебто відбувалися в СРСР» стосовно окремих представників української інтелігенції. Місцева емігрантська преса і аналогічні видання, що надходили з інших країн, широко розповсюджували так звані «листи» засуджених націоналістів Чорновола, Караванського, Лук'яненка та інших. В коментарі до цих «листів», газетних статей і у виступах вождів ОУН, як правило, були вміщені заклики до активізації боротьби за скинення радянської влади на Україні.

Вожаки ОУН і СУБу: І. Дмитрів, М. Гринюк, В. Олесків, Я. Деремнда, А. Шаян, С. Фостун, В. Мижула та інші регулярно здійснювали поїздки по країні, виступаючи з ворожими для СРСР промовами перед емігрантами”²².

Загалом у довідці відзначалося, що останнім часом акції протесту у формі демонстрацій, мітингів, поширення антирадянських листівок і т. п. проводили більш організовано і цілеспрямовано. Про це, зокрема, свідчить такий факт: якщо раніше в маніфестаціях протесту брало участь звичайно декілька десятків літніх емігрантів з Лондона, то в 1968 році в демонстраціях були задіяні від 200 до 3000 осіб, здебільшого молоді із різних районів Англії. Змінився і характер демонстрацій. Більшість учасників були налаштовані агресивніше, через що в окремих випадках відбувалися сутички з поліцією. Так, наприклад, 7 серпня 1968 року українці організували напад на будівлю радянського посольства в

²¹ Рафалюк П. В 45-ліття заснування Ноттінгемського Відділу Союзу Українців у Великій Британії. – Ноттінгем, 1994. – С. 77.

²² Цит за: ЦДАВО України. – Ф. 4629. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 54.

Лондоні. В цій акції взяли участь більше 200 молодих українців, що приїхали до Лондона з різних міст країни²³.

У висновках і пропозиціях, вміщених у кінці довідки, вказувалося, що аналіз діяльності емігрантських націоналістичних угруповань в Англії за останній час дає підстави вважати, що зараз головну небезпеку з погляду можливих антирадянських акцій становлять українські організації (насамперед СУБ, ОУВБ /Об'єднання бувших вояків українців. – Г. Ш./ і СУМ)²⁴.

У зв'язку з активізацією національно-визвольної боротьби українських емігрантських організацій Міністерство закордонних справ УРСР виробило план заходів відповідно до Постанови Центрального Комітету Комуністичної партії України (ЦККП України) від 4 лютого 1969 року “Про посилення інформаційно-пропагандистської роботи серед української еміграції”: вести систематичне вивчення зв'язків українських буржуазно-націоналістичних центрів з правлячими колами капіталістичних країн, політичних і дипломатичних акцій проти УРСР, оперативно розробляти для подання на розгляд ЦККП України пропозиції про попереджувальні заходи, спрямовані на зрив або нейтралізацію антирадянських акцій націоналістичних організацій²⁵.

Однак, із посиленням інформаційно-пропагандистської роботи з боку ЦККП України, посилювалася і антирадянська діяльність української спільноти в Об'єднаному Королівстві, чийм натхненником і організатором виступав Союз Українців у Великій Британії. У листі від посла 8 квітня 1970 року, СРСР у Великобританії тов. Смірновським до Центрального Комітету, відзначалося подальшу активність українських націоналістів та їхньої організації СУБ, а також висловлювалося занепокоєння щодо співучасті в акціях англійських політиків: “Протягом останніх років СУБ проводить активну ворожу нам діяльність, організовуючи всілякі зібрання, демонстрації, мітинги, в яких інколи беруть участь деякі англійські політичні діячі. Так, наприклад, член парламенту сер Дейвід Рентон, виступаючи влітку 1969 року на одному із антирадянських зібрань в таборі «Тарасівка» заявив, що він поважає українських націоналістів за їх організованість і схвалює їхню діяльність в Англії. Деякі члени англійського парламенту взяли участь у проведеному в Лондоні з 7 по 15 листопада 1969 р. так званому “Тижнія поневолених народів”²⁶.

Започатковане 1969 року відзначення “Тижня поневолених народів” відбувалося щорічно в різних місцевостях Великобританії, де проживали

²³ ЦДАВО України. – Ф. 4629. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 55.

²⁴ Там само. – Арк. 64.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 271. – Арк. 2-3.

²⁶ Цит за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 446. – Арк. 84.

українці чи представники інших національностей Східної Європи, поневолених жорстоким комуністичним режимом. Під час проведення тижня відбувалися спільні міжнародні політичні віча. Резолюції, які затверджували на вічах, відсилали до ООН та до різних іноземних посольств у Лондоні²⁷.

Поширенню та масовому проведенню різноманітних акцій протесту українських іммігрантів у Великій Британії проти радянської тоталітарної системи значно сприяла розгалужена організаційна структура Союзу Українців. Зокрема, в період найбільшого піднесення антирадянського руху 1968 року на території країни діяло 70 місцевих Відділів та 7 Осередків СУБ²⁸. Управи відділень були організаторами усіх місцевих акцій та поїздок на маніфестації й демонстрації в Лондоні. Члени відділень СУБ активно підтримували молодь СУМ, яка проводила голодування та інші заходи, спрямовані на захист прав українських політв'язнів, і співпрацювали з іншими емігрантськими організаціями й установами, котрі входили до складу окружних чи місцевих Комітетів Оборони Українських Політичних В'язнів. Окрім місцевих відділень, активну участь у всіх заходах брала Секція СУБ – Організація Українських Жінок. На увагу заслуговує той факт, що матеріали із її акції в обороні політичних в'язнів, проведених у 1974 року були опубліковані у протоколі американського сенату²⁹.

31 березня – 2 квітня 1975 року центральні керівні органи СУБ та місцеві відділення провели широку акцію протесту в зв'язку з приїздом до Лондона на запрошення Конгресу Британських Профспілок колишнього голови КДБ Олександра Шелєпіна. Члени СУБ масово прибули до Лондона на демонстрації. Слід відзначити вагому участь української молоді та особливу активність лондонської української громади, котра пікетувала центральний будинок британського профспілкового руху впродовж двох тижнів³⁰.

Внаслідок наполегливих звернень з проханням підтримки до послів парламенту в справі захисту українських політв'язнів та заходів,, здійснених у цьому напрямку провідних діячів СУБ та СУМ, 18 лютого 1975 року в Британському парламенті офіційно була заснована перша в його історії “Англо-Українська група”. Створену групу очолив Вільям Вітлок, посол із Північного Ноттінгему, а її членами стали 30 послів, що

²⁷ Рафалюк П. В 45-ліття заснування Ноттінгемського Відділу Союзу Українців у Великій Британії. – Ноттінгем, 1994. – С. 94.

²⁸ Звіт з діяльності Союзу Українців у Великій Британії за час від 1.1 до 31.12.1968. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1969. – С. 42.

²⁹ Союз Українців у Великій Британії // Альманах „Гомону України”. – 2001. – С. 100.

³⁰ Там само. – С. 101.

належали до трьох основних британських партій³¹. Протягом своєї діяльності група виступала проти порушення тоталітарною системою прав людини та національних прав в Україні. 10 листопада 1975 року посол Вітлок у парламенті, проголосив промову на захист українських політичних в'язнів. Після продовження нарад щодо Гельсінських Угод на Конференції в Мадриді Англо-Українська група в парламенті знову підняла питання про недотримання радянською владою угод, що стосувалися прав людини. У зв'язку з поразкою В. Вітлока та значної частини членів групи на парламентських виборах у червні 1983 року, Англо-Українська група припинила своє існування³².

Отож, українська еміграція у Велику Британію під час та після Другої світової війни була зумовлена різними причинами, але всі вони мали суто політичний характер. Частина емігрантів унаслідок радянських "чисток" та діяльності німецького окупаційного режиму примусово була вивезена з українських земель, а інша частина опинилася в еміграції в результаті свідомих намагань чинити рішучий опір радянській тоталітарній системі. Ідеологічна спрямованість іммігрантів визначила спільну мету їхньої діяльності – відстоювати національні інтереси е значення для роль в організації громадської активності мали заснування та продуктивна праця центральної громадської установи Союзу Українців у Великій Британії, яка стала виразником інтересів українських іммігрантів, організатором та натхненником національно-визвольної боротьби. Централізована організаційна структура СУБ надавала можливість чітко координувати діяльність місцевих відділень, що сприяло узгодженому проведенню масових акцій протесту проти радянського режиму. Найбільш поширеними формами боротьби були: демонстрації, маніфестації, пікетування радянського посольства, розповсюдження листівок. Після маніфестацій, зазвичай, схвалювали відповідні резолюції, які надсилали до Організації Об'єднаних Націй та урядових установ Великої Британії. Найбільше піднесення анти-радянського руху у формі різноманітних акцій, спрямованих на захист прав українських політичних в'язнів, спостерігалося в кінці 60-х – на початку 70-х років ХХ століття, що було зумовлене посиленням репресій та переслідувань в Україні проти національно свідомої інтелігенції.

Подальші дослідження участі провідних українських емігрантських організацій у боротьбі з комуністичним режимом нададуть можливість відтворити цілісну картину діяльності українського еміграційного анти-радянського руху, який певною мірою впливав на визначення західними країнами позиції щодо СРСР.

³¹ *Союз Українців у Великій Британії // Альманах „Гомону України”. – 2001. – С. 101.*

³² *Рафалюк П. В 45-ліття заснування Ноттінгемського Відділу Союзу Українців у Великій Британії. – Ноттінгам, 1994. – С. 83-87.*